

EWA BIELSKA

ORCID 0000-0002-6335-3650

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ZAUFANIE JAKO KOMPONENT ADAPTACJI SPOŁECZNEJ OSÓB W SYTUACJI UCHODŹCZEJ - WYBRANE TEORETYCZNE PERSPEKTYWY STUDIÓW NAD ZJAWISKIEM

ABSTRACT. Bielska Ewa, *Zaufanie jako komponent adaptacji społecznej osób w sytuacji uchodźczej – wybrane teoretyczne perspektywy studiów nad zjawiskiem* [Trust as a Component of the Refugees' Social Adaptation – Selected Theoretical Perspectives]. *Studia Edukacyjne* no. 65, 2022, Poznań 2022, pp. 35-49. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2022.65.3

The topic of analysis is social trust treated as a component of the process of refugees' social adaptation. Interpersonal and institutional trust is one of the main factors conditioning the quality of civic society and local environments. Their participants are not only people with formal status of citizens but also migrants and their specific group of refugees. Social trust, sense of agency and being located in the structure of social ties and networks are the factors empowering satisfactory social functioning. They are also the components of social adaptation and the subject of concern of the different disciplines of social sciences: educational studies, social psychology and social policy.

Key words: trust, risk, socio-cultural trauma, refugees, war in Ukraine

Przedstawiciele nauk społecznych są zgodni, że zaufanie stanowi jeden z kluczowych komponentów określających efektywność funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Sprzyja ono spójności społecznej, wymianie zasobów, usprawnia przebieg transakcji, jest czynnikiem korzystnym z punktu widzenia uzyskiwania wsparcia społecznego i korzystania z niego, sprzyja także zdrowiu, rozumianemu jako ogólny bio-psycho-społeczny dobrostan. Jest to zmienna stanowiąca przedmiot zainteresowania licznych dyscyplin i subdyscyplin nauk społecznych, między innymi socjologii, antropologii, pedagogiki społecznej, pracy socjalnej i psychologii społecznej. W ujęciu socjologicznym zaufanie jest traktowane jako komponent struk-

tury społecznej, określający charakter więzi oraz sieci społecznych, które z kolei składają się na kapitał społeczny. Z antropologicznego punktu widzenia zaufanie jest traktowane jako element wzoru kultury. Ruth Benedict w swojej klasycznej pracy wskazała przykłady kultur, w których dominuje zaufanie, lub kultur, w których przeważa podejrzliwość i nieufność¹. W perspektywie pedagogiki społecznej i pracy socjalnej jest ono traktowane jako komponent sprzyjający efektywności oraz sprawności przebiegu działań o charakterze wsparcia i pomocy², z kolei w badaniach z obszaru psychologii społecznej eksponowane są kwestie dotyczące jakości życia, szeroko rozumianego zdrowia psychicznego oraz satysfakcji uzyskiwanej w relacjach interpersonalnych. Zaufanie jest w naukach społecznych zaliczane do kategorii zmiennych o charakterze imponderabiliów, a zatem faktów trudno uchwytnych dla narzędzi empirycznych, trudnych do operacjonalizacji, wysoce abstrakcyjnych, istotnych jednak z punktu widzenia jakości struktury społecznej³.

Przedmiotem przedstawionych w niniejszym artykule analiz jest zaufanie traktowane jako komponent sytuacji uchodźczej. Celem jest zidentyfikowanie (poprzez odniesienie do teorii oraz przeprowadzenie przeglądu badań nad zaufaniem) ulokowania tejże kategorii w różnych elementach doświadczenia uchodźczego oraz określenie ulokowania zaufania w strukturze innych zmiennych (kulturowych, społecznych, psychologicznych – związanych z doznaniem ekspozycji na zdarzenie traumatyzujące). Założono, że są to czynniki, które mogą warunkować zaufanie w relacjach między osobami w sytuacji uchodźczej a społeczeństwem przyjmującym. Artykuł stanowi zaledwie wprowadzenie do znacznie szerszej problematyki, której studiowanie wymaga nawiązania do zróżnicowanych paradygmatów badawczych – zarówno fenomenologicznego (służącego poznawaniu poprzez zastosowanie metody naukowej zróżnicowanych aspektów doświadczeń i biografii uchodźczych), jak też strukturalnego (pozwalającego na identyfikowanie komponentów sieci społecznych, więzi, kapitału społecznego oraz różnych wartości zmiennej zaufania). Ze względu na obszerność kwestii ulokowanych w studiowanym zagadnieniu, a także biorąc pod uwagę wzmożoną migrację uchodźczą obywateli Ukrainy do Polski, będącą skutkiem agresji militarnej Rosji, uwagę zogniskowano głównie na specyfice tego kontekstu.

¹ R. Benedict, *Wzory kultury*, przekł. J. Prokopiuk, Warszawa 2002.

² Na temat pedagogicznych aspektów studiów nad uchodźstwem zob. D. Lalak (red.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Warszawa 2007.

³ P. Sztompka, *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*, [w:] *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, red. P. Sztompka, Warszawa – Kraków 1999, s. 265.

Zaufanie – teoretyczne ulokowanie kategorii

W jednej z pierwszych prac stanowiących socjologiczne studium zaufania Niklas Luhmann wyodrębnia dwa pojęcia – *confidence* i *trust*. W tłumaczeniu na język polski obydwie oznaczają zaufanie, ale różnicę można dostrzec wówczas, kiedy analizujemy ich znaczenie w języku oryginalnym tekstu Luhmanna. *Confidence* – charakterystyczny dla sytuacji na tyle złożonych, że wpływ działającego na ich efekt jest niewielki, jednostka jednak zakłada, że uogólnieni inni (np. kierowcy, politycy itp.) będą przestrzegać ogólnie przyjętych reguł, a w efekcie codzienne działania pozwolą osiągać założone efekty i cele. Towarzyszy ono aktywnościom zrutynizowanym, co do których jednostka nie poszukuje alternatywy, a jego przedmiotem jest holistycznie rozumiany system społeczny lub jego część (jednostka w takiej sytuacji ogólnie ufa w *normalny* przebieg zdarzeń). Z kolei, zaufanie rozumiane jako *trust* warunkuje podejmowane przez ludzi decyzje, towarzyszy mu ocena ryzyka ulokowanego (aktualnie bądź potencjalnie) w różnych możliwych alternatywnych działaniach i jednostka w sposób refleksyjny dokonuje wyboru takich rozwiązań, które postrzega jako najbardziej rzetelne i korzystne. W analizie ryzyka istotne jest uwzględnienie dwóch komponentów; jednym jest obiektywne prawdopodobieństwo wystąpienia niepożądanego efektu, drugim – kognitywna reprezentacja sytuacji, określająca przekonanie o szansach uzyskania korzyści bądź poniesienia kosztów. Zaufanie rozumiane jako *trust* jest kierowane wobec osób i konkretnych instytucji. Obie jego formy warunkują gotowość do podejmowania aktywności. Niskie zaufanie oraz problemy w identyfikacji ludzi i instytucji, którym jednostka ufa ograniczają gotowość do działania⁴. Można przyjąć, że opisując przestrzeń społeczeństwa obywatelskiego, do którego przybywają osoby w sytuacji uchodźczej istotne są obydwie wymiary rozumienia zaufania. *Confidence* może warunkować ogólne zaufanie do przestrzeni obywatelskiej jako źródła pomocy i wsparcia, z kolei *trust* będzie określało chęć korzystania przez potrzebujących z ofert pomocowych konkretnych instytucji, a także biorąc pod uwagę aktywność populacji przyjmującej gotowość kierowania do tychże instytucji zasobów (np. poprzez darowizny, pracę w ramach wolontariatu itp.) z przekonaniem, że będą one dystrybuowane do potrzebujących w sposób rzetelny i uczciwy. Zaufanie (rozumiane zarówno jako *confidence*, jak i *trust*) jest zatem jednym z podstawowych komponentów struktury społecznej warunkującej zaistnienie organizacyjnych oraz materialnych zasobów umożliwiających udzielanie wsparcia oraz pomocy, a także chęci korzystania z nich. Niklas Luhmann

⁴ N. Luhmann, *Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives*, [w:] *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, red. D. Gambetta, Oxford – Cambridge 1988, s. 97-100.

twierdzi, że z perspektywy systemowej deficyt zaufania w rozumieniu *confidence* współlistnieje z afektem niezadowolenia, alienacją i anomią, ryzykiem rozwoju postaw fundamentalistycznych. Z kolei *trust* warunkuje gotowość ludzi do podejmowania różnego rodzaju decyzji (socjalnych, ekonomicznych, związanych z ochroną zdrowia) w sytuacjach ryzyka i niepewności⁵.

W naukach społecznych funkcjonuje wiele ujęć definicyjnych zaufania, w których wyeksponowane są różne atrybuty tego faktu społecznego. Barbara Misztal wskazuje na komponent antycypowanej skuteczności i definiuje zaufanie jako przekonanie, że działania innej osoby będą odpowiednie (instrumentalnie i normatywnie) z punktu widzenia danej jednostki lub grupy. Z kolei Eveliina Lyytinen definiuje zaufanie poprzez nawiązanie do afektów i stwierdza, że jest to odczuwanie pozytywnych emocji w odniesieniu do przewidywanych intencji innych osób oraz ich zachowań; jego pochodną jest także pozytywna ich ocena⁶. Piotr Sztompka w swoich analizach przyjmuje, że zaufanie obok lojalności i solidarności decyduje o charakterze więzi społecznej, a w szczególności o jej moralnym komponencie (więzi moralnej). Wiąż społeczna jest przez cytowanego socjologa rozumiana poprzez odniesienie do dwóch aspektów: jako zasób społeczny oraz element kapitału podmiotowości. Wiąż traktowana jako zasób społeczny jest charakteryzowana poprzez odniesienie do trzech kontekstów: jako zasób strukturalny (wyrażający się w sieci interakcji, kooperacji, czy też wymiany zasobów), następnie jako zasób indywidualny (wyrażający się w ogólnie życzliwej postawie wobec innych, sympatii, współczuciu, gotowości do udzielania pomocy) oraz jako zasób kulturowy (zestaw uznanych, przyswojonych powinności i reguł określających sposoby odnoszenia się do innych oraz określających przebieg interakcji społecznych). Kulturowy wymiar więzi społecznej Sztompka identyfikuje z więzią moralną. Składają się na nią trzy komponenty: zaufanie (oczekiwanie, że inni będą zachowywali się w określony normami społecznymi sposób), lojalność (określająca powinność wywiązywania się z podjętych zobowiązań i respektowania zaufania uzyskiwanego od innych) oraz solidarność (wyrażająca się w trosce o dobro innych osób oraz gotowość podejmowania działań im służących). Zarówno zasięg, jak i intensywność więzi moralnej są zmienne. Znaczący jest przy tym fakt, że jest ona rozumiana jako występująca między przedstawicielami grup zaliczanych do kategorii „my”⁷. Im więcej zatem wspólnych cech (społecznych, kulturowych) przedstawiciele różnych struktur będą identyfikowali jako wspólne, tym większa istnieje szansa na kreowanie więzi moralnej. To założenie Sztompki jest szczególnie istotne

⁵ Tamże, s. 103-104.

⁶ E. Lyytinen, *Refugees' „Journeys of Trust”: Creating an Analytical Framework to Examine Refugees' Exilic Journeys with Focus on Trust*, *Journal of Refugee Studies*, 2017, 30, 4, s. 489.

⁷ P. Sztompka, *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych*, s. 265 i 267-279.

w sytuacji pojawienia się nowych komponentów struktury społecznej, związanych na przykład z intensywną imigracją⁸.

Podobnie Niklas Luhmann, powołując się na pracę Shmuela Eisenstadta i Louisa Ronigera, stwierdza, że zaufanie stanowi kluczowy komponent solidarności, partycypacji oraz znaczeń przypisywanych w interakcji podmiotom, obiektom i zdarzeniom⁹. Bliskość kategorii zaufania i solidarności podkreśla także Barbara Misztal. Solidarność w ujęciu tej socjolożki to gotowość do podporządkowania własnych partykularnych interesów dobru przedstawicieli innej znajdującej się w potrzebie grupy¹⁰. Niklas Luhmann podkreśla współlistnienie zaufania z dwoma kolejnymi kategoriami, którymi są swojskość (*familiarity*) i ryzyko¹¹. Przedmiot ryzyka może być różny, może dotyczyć rozczarowania będącego pochodną sytuacji, gdy realny efekt działań własnych lub innych osób odbiega od oczekiwań, przyjmując wartości niekorzystne. Przedmiotem ryzyka mogą być wartości ekonomiczne, inwestycje, decyzje polityczne i tym podobne. Zarówno ryzyko, jak i zaufanie stanowią jeden z podstawowych komponentów decyzji migracyjnych (w tym uchodźczych). Badania przeprowadzone przez badaczy ze Szkoły Ekonomii w Kijowie na próbie 500 respondentów w wieku 18-60 lat wskazują, że głównym motywem pozostania podczas wojny nie tylko na terenie Ukrainy, ale także w miejscu dotychczasowego zamieszkania było poczucie moralnego obowiązku nieopuszczania domu i/lub ojczyzny oraz chęć pozostania z bliskimi (rodzicami lub innymi członkami rodziny). Oprócz tych dwóch najczęściej wybieranych pozycji w kafeterii 18% respondentów wskazało na postrzeganie ryzyka związanego z migracją i wyraziło obawy przed doświadczeniem trudności związanych z adaptacją w obcym kraju, 9% wskazało na ryzyko niezalezienia zatrudnienia za granicą, 8% stwierdziło, że obawia się splądrowania domu podczas własnej nieobecności¹². Migracja uchodźcza łączy się z doświadczeniem ryzyka, ale też zaufania, że finalny bilans potencjalnych kosztów i korzyści okaże się dla podejmującego decyzję korzystny¹³.

⁸ Kwestia ambiwalencji statusu migranta, a zwłaszcza uchodźcy zostanie przedstawiona w dalszym fragmencie niniejszego artykułu.

⁹ N. Luhmann, *Familiarity, Confidence, Trust*, s. 94.

¹⁰ B.A. Misztal, *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Modern Order*, Cambridge - Oxford - Malden 1996, s. 208.

¹¹ N. Luhmann, *Familiarity, Confidence, Trust*, s. 95.

¹² Кожен третій українець вважає, що покидати дім і рідних зараз - неправильно. Опитування. https://gradus.app/documents/204/%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B8_%D0%B4%D1%96%D0%BC_%D1%96_%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE__%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B-D%D1%8F_Gradus_KSE_18_4_2022.pdf [dostęp: 20.04.2022].

¹³ Kwestie motywów podejmowania decyzji migracyjnych (w tym uchodźczych) są także elementem teorii migracji. Na ten temat zob. J. Balicki, P. Stalker, *Polityka imigracyjna i azyłowa. Wyzwania i dylematy*, Warszawa 2006.

W studiach nad zaufaniem wyróżnia się dwie perspektywy jego analizy – poziom zaufania oraz promień zaufania. Poziom zaufania określa jego intensywność, może ono być wtedy określane w obrębie dymensji zaufanie wysokie – niskie (lub też zaufanie bezwzględne – absolutny brak zaufania). Koreluje on pozytywnie z postawą wobec współpracy z innymi ludźmi lub instytucjami. W badaniach sondażowych, których przedmiotem jest poziom zaufania, respondentom typowo zadawane są pytania: „na ile zgadza się Pani/Pan ze stwierdzeniem – większości ludzi można ufać?” oraz „na ile zgadza się Pani/Pan ze stwierdzeniem – w relacjach z innymi ludźmi należy być bardzo ostrożnym?” Z kolei promień zaufania określa sieć osób (lub też grup i instytucji) wzajemnie sobie ufających. Jest on charakteryzowany w obrębie spektrum wąski-szeroki. Promień zaufania określa, z kim ludzie chętnie współpracują oraz warunkuje efektywność wymiany zasobów w obrębie systemu społecznego. W sytuacji, kiedy przedmiotem badań jest zaufanie wobec przedstawicieli grup wewnętrznych i zewnętrznych, względem respondenta diagnozowane mogą być różnice w poziomie zaufania wobec grup, które obejmuje promień¹⁴.

Ponadto, w obrębie ogólnej kategorii zaufania wyodrębnia się różne jego typy i aspekty, takie jak: zaufanie rozumiane w wymiarze poziomym i pionowym, zaufanie społeczne (określane także terminem diadyczne) i instytucjonalne (nazywane także holistycznym), a także zaufanie moralistyczne i strategiczne. Zaufanie społeczne określa ustosunkowanie wobec innych ludzi (w tym wobec obcych). Z kolei, zaufanie instytucjonalne wyraża się w przekonaniu, że instytucje wypełniają swoje role w zadowalającym stopniu¹⁵. W jego ramach wyróżnia się dwa kolejne typy, jakimi jest zaufanie wobec instytucji reprezentacyjnych i implementacyjnych. Charakter instytucji reprezentacyjnych jest pochodną wyrażających się w wyborach afiliacji politycznych. Następnie, instytucje implementacyjne, to elementy struktury społecznej należące do sektora publicznego. Zwykle kierowane są wobec nich oczekiwania działania w sposób bezstronny, respektowania zasady równości wobec prawa, równości szans oraz uznawania i przestrzegania praw człowieka¹⁶. Badacze zaufania są zgodni, że jego wysoki poziom (zarówno w wymiarze społecznym, jak i instytucjonalnym) jest korzystny z punktu widzenia stanu społeczeństwa obywatelskiego, sprzyja wzrostowi ekonomicznemu, redukuje koszty transakcji oraz koreluje z deklarowaną dobrą jakością życia w śro-

¹⁴ A. van Hoorn, *Trust Radius Versus Trust Level: Radius of Trust as a Distinct Trust Construct*, *American Sociological Review*, 2014, 79(6), s. 1256-1257.

¹⁵ Z. Baktir, F. Wattson, *Trust-Driven Entrepreneurship for Community Well-Being of Refugees and Their Local Hosts*, *Journal of Macromarketing*, 2021, 41(2).

¹⁶ T. Maslyk, *Uogólnione zaufanie i jego instytucjonalne korelaty. Kontekst europejski*, *Studia Socjologiczne*, 2021, 3, s. 22.

dowisku lokalnym¹⁷. Zaufanie wobec osób obcych jest traktowane jako jeden z komponentów charakteryzujących kapitał społeczny. Tomasz Szlendak biorąc pod uwagę promień zaufania, wyróżnia trzy jego poziomy, którymi są: zaufanie między ludźmi w relacjach diadycznych; zaufanie jednostki wobec przedstawicieli konkretnej grupy społecznej (np. przyjaciół, współpracowników, współwyznawców) oraz zaufanie wobec osób obcych. Z punktu widzenia określania jakości i potencjału społeczeństwa obywatelskiego znaczący jest trzeci poziom, którym jest zaufanie wobec obcych¹⁸.

Migranci stanowią grupę wchodzącą w skład struktury społecznej, ich status może być analizowany biorąc pod uwagę różne aspekty studiów nad strukturą. Jednym z nich są więzi i sieci społeczne oraz spajające je elementy (jak np. zaufanie, solidarność, wzajemność) występujące pomiędzy nimi a reprezentami grup przyjmujących).

Migracja uchodźcza a zaufanie

Imigracja zmienia strukturę społeczną; pojawiają się w jej obrębie nowe komponenty, modyfikowany jest sposób dystrybucji zasobów, zmienia się układ struktury hierarchicznej, instytucje, aby być funkcjonalne wobec specyfiki populacji muszą zaadaptować się do nowych potrzeb, modyfikacji ulega struktura zobowiązań społecznych. Zmiany zachodzą także w obrębie przestrzeni obywatelskiej, która stanowi jeden z aspektów systemu i struktury społecznej, pojawiają się nowe obszary stanowiące potencjalną przestrzeń zaufania i solidarności społecznej lub zauważalny staje się ich deficyt. Problematyka usprawniania adaptacji poszczególnych komponentów struktury do zmian społecznych uzyskuje szczególną aktualność w kontekście mającej miejsce od 24 lutego 2022 roku intensywnej migracji uchodźczej obywateli Ukrainy. Do połowy maja 2022 roku do Polski przybyło 3,4 miliona osób, które opuściły swoją ojczyznę w związku z militarnym atakiem Rosji. Według danych straży granicznej, do połowy maja 1,3 mln obywateli Ukrainy Polskę opuściło, są to jednak dane obejmujące wszystkich wyjeżdżających od 24 lutego, zatem dotyczą one także osób, które już wcześniej w Polsce przebywały (najczęściej pracując lub studiując) i wyjechały na Ukrainę chcąc bronić ojczyzny lub chronić przebywających na terenach wojennych bliskich¹⁹. Biorąc pod uwagę fakt, że część osób, które przekroczyły granicę polsko-ukraińską od

¹⁷ Tamże, s. 253.

¹⁸ T. Szlendak, *Zaufanie*, [w:] *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, red. M. Bogunia-Borowska, Kraków 2015, s. 333.

¹⁹ E. Derewienko, *Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce?* <https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba> [dostęp: 16.05.2022].

24 lutego wróciła już do ojczyzny lub kontynuowała podróż dalej poza granice Polski, to określenie dokładnej liczby obywateli Ukrainy obecnie przebywających w Polsce jest utrudnione, niewątpliwie jednak stanowią one znaczącą z punktu widzenia potrzeb społecznych (ekonomicznych, socjalnych, oświatowych) grupę. Przeprowadzony przez Szkołę Ekonomiczną w Kijowie sondaż obejmujący małą próbę (N = 32) osób, które po rozpoczęciu wojny wyjechały za granicę wskazuje, że 76% respondentów zamierza wrócić do ojczyzny tak szybko, jak tylko będzie to możliwe, jednak 16% zakłada, że pozostanie na emigracji²⁰. Uogólnianie wyników na szerszą populację (ze względu na małą liczebność próby) nie jest uzasadnione, jednak mimo tego można stwierdzić, że w zależności od przebiegu wojny na terenie Ukrainy czas możliwego powrotu uchodźców do ojczyzny jest trudny do przewidzenia, a także, że część osób, które do Polski przybyły podejmie decyzję o pozostaniu w niej nawet po ustaniu wojny. Zasadne staje się zatem jak najwcześniejsze podejmowanie działań na rzecz tworzenia wspólnej przestrzeni obywatelskiej, a w tym kreowania wspólnych sieci zaufania, lojalności i solidarności.

Z antropologicznego punktu widzenia zaufanie stanowi pochodną socjalizacji w kontekście określonego wzoru kulturowego, druga ważna z punktu widzenia niniejszej analizy grupa uwarunkowań ma charakter socjologiczny i historyczny²¹. Prognozując potencjalne kierunki rozwoju zaufania w relacjach między społeczeństwem przyjmującym i osobami w sytuacji uchodźczej, znaczące jest zatem określenie ogólnego potencjału zaufania, jakim dysponują przedstawiciele jednej i drugiej grupy. Na podstawie dostępnych wyników sondaży jednoznaczny wniosek jest trudny do wyprowadzenia. Większość badań prowadzonych na Ukrainie dotyczy zaufania kierowanego wobec instytucji. Te, które dotyczą zaufania analizowanego w wymiarze poziomym są znacznie rzadsze. Ich przykład stanowią wyniki przedstawione przez Larysę Tamiłinę, które wskazują, że w 2020 roku 31% respondentów (przy próbie liczącej 712 osób) wyraziło opinię, że większości ludzi można ufać²². Z kolei w badaniach przeprowadzonych w 2020 roku przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii w kafeterii umieszczono pozycję dotyczącą zaufania wobec „zwykłych ludzi z sąsiedztwa”, pozycję taką można traktować jako dotyczącą zaufania wobec osób bezpośrednio nieznanymi, należących jednak do kategorii mogącej określać podobieństwo. Zaufanie do tej grupy zadeklarowało 67% respondentów. 41% respondentów wskazało, że ufa migrantom

²⁰ Кожен третій українець вважає, що покидати дім і рідних зараз – неправильно.

²¹ Trzecia grupa czynników warunkujących zaufanie na poziomie indywidualnym ma charakter psychologiczny, jednak w niniejszej analizie z odniesienia do nich zrezygnowano (z wątkiem fragmentu dotyczącego relacji między PTSD a zaufaniem).

²² L. Tamiłina, *Capturing Sources and Patterns of Social Trust Formation in Ukraine*, <https://voxukraine.org/en/capturing-sources-and-patterns-of-social-trust-formation-in-ukraine/> [dostęp: 25.04.2022].

wewnętrznym. Z kolei, najwięcej respondentów 74% uznało, że zaufaniem obdarza wolontariuszy pomagających armii ukraińskiej oraz wolontariuszy pomagających wojennym migrantom wewnętrznym (66%)²³. W badaniach sondażowych przeprowadzonych w grudniu 2021 roku 63% respondentów zadeklarowało, że ufa „zwyczajnym ludziom”²⁴. Sondaż zrealizowany w podobnym czasie w Polsce wskazuje na znacznie mniejszy kapitał zaufania poziomego. Wyniki opublikowane w 2020 roku przez CBOS wskazują, że opinię „większości ludzi można ufać” wyraziło 22% respondentów (przy próbie 958 osób)²⁵. Drugą ważną kwestią jest zaufanie kierowane wobec instytucji. Badania przeprowadzone przez naukowców z Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii wskazują, że pod koniec 2020 roku Ukraińcy deklarowali, że największe zaufanie kierują wobec Sił Zbrojnych Ukrainy (66% respondentów wskazało na taką pozycję w kafeterii), 52% respondentów zadeklarowało, że ufa cerkwi, 39% wskazało na ogólnie rozumiane „instytucje publiczne”. Z kolei, najniższe zaufanie kierowane było w grudniu 2020 roku wobec partii politycznych, policji, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (СБУ), oraz instytucji i podmiotów związanych z władzą państwową, a zatem wobec instytucji reprezentacyjnych²⁶. Podobne wyniki uzyskano rok później. Sondaż przeprowadzony w grudniu 2021 roku wskazuje, że wzrosło zaufanie do Sił Zbrojnych Ukrainy (72%), 68% respondentów deklarowało, że ufa wolontariuszom, 51% wskazywało na zaufanie wobec Kościoła, a 39% wobec organizacji publicznych²⁷. Wyniki badań porównawczych wskazują, że zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie zaufanie wobec instytucji reprezentacyjnych jest niskie. Przeprowadzane w latach 2002-2018 badania wskazują, że na obejmującej 10 pozycji skali (od stwierdzenia „absolutnie nie ufam” do „w pełni ufam”) Polacy deklarowali zaufanie na poziomie 3,8 wobec parlamentu, z kolei Ukraińcy wobec analogicznej instytucji deklarowali zaufanie na poziomie 2,6. Średnia dla krajów europejskich, w których prowadzone były badania wynosiła 4,5²⁸. Wyniki przeprowadzonego przez CBOS w 2020 roku sondażu wskazują, że największym zaufaniem respondentów cieszyła się organizacja pozarządowa i jednocześnie instytucja pomocowa – Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy (zaufanie wobec niej zadeklarowało 84% respondentów).

²³ Довіра соціальним інституціям і партіям: грудень 2020. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=3> [dostęp: 28.04.2022].

²⁴ *Dynamic of trust in social institutions during 2020-2021: the results of a telephone survey* <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1093&page=1> [dostęp: 4.05.2021].

²⁵ CBOS: *Zaufanie społeczne. Komunikat z badań nr 43/2020* https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_043_20.PDF [dostęp: 26.04.2022].

²⁶ Довіра соціальним інституціям і партіям.

²⁷ *Dynamic of trust in social institutions during 2020-2021*.

²⁸ M. Izha, O. Knyazeva, T. Pakhomova, *The Problem of Institutional Trust in Ukraine and Europe: A Comparative Analysis*, *Three Seas Economic Journal*, 2020, 1, 4, s. 63.

Następnie respondenci zadeklarowali zaufanie wobec armii (83%), międzynarodowej instytucji militarnej NATO (80%), organizacji pozarządowych, takich jak Polski Czerwony Krzyż i Caritas (78% i 77%), następnie wobec władz lokalnych (74%), Unii Europejskiej (73%), ONZ (72%), policji (71%), Rzecznika Praw Obywatelskich (64%), Kościoła (64%), urzędników administracji publicznej (61%) oraz Prezydenta RP (58%). Najmniej Polacy ufają partiom politycznym (brak zaufania zadeklarowało 56%), mediom (nie ufa im 55% respondentów) oraz Sejmowi i Senatowi (45% zadeklarowało brak zaufania)²⁹. Na podstawie opublikowanych wyników badań sondażowych można zauważyć, że zaufanie poziome jest w społeczeństwie ukraińskim wyższe niż w polskim. Zarówno Polacy, jak również Ukraińcy wysokim zaufaniem obdarzają podmioty związane z aktywnością społeczną i pozarządową (wolontariusze, organizacje pozarządowe). Wysokie zaufanie kierowane jest także wobec armii; Ukraińcy wskazywali na Siły Zbrojne Ukrainy, Polacy na wojsko oraz NATO. Zarówno wśród Ukraińców, jak i wśród Polaków najniższe zaufanie kierowane było wobec instytucji reprezentacyjnych.

Problematyka zaufania jako doświadczenia uchodźczego może być analizowana z perspektywy fenomenologicznej, kiedy uwzględniane są takie kwestie, jak przeżycia i komponenty biograficzne. W biografii uchodźczej wyróżnia się trzy etapy. Pierwszy związany jest z podjęciem decyzji o opuszczeniu ojczyzny i z wędrówką uchodźczą, w drugim etapie ma miejsce osiedlenie się w kraju docelowym migracji i adaptacją do nowych warunków, z kolei trzeci etap łączy się z powrotem do ojczyzny. Problemy badawcze dotyczące kategorii zaufania mogą dotyczyć każdego z tych etapów. Eveliina Lyytinen stwierdza, że już samemu podjęciu decyzji o rozpoczęciu wędrówki uchodźczej towarzyszy zaufanie. Antycypowany stan rzeczy jest wtedy postrzegany jako zawierający korzyści przekraczające ryzyko pozostania w dotychczasowym miejscu. Jednocześnie jednak doświadczenia uzyskane zarówno w kraju pochodzenia, jak podczas wędrówki uchodźczej mogą modyfikować poziom zaufania³⁰. Zaufanie jest jednym z komponentów afektywnych oraz poznawczych towarzyszących decyzji uchodźczej. Stanowi ono jeden z komponentów złożonej struktury przeżywanego emocji. Marc Fried przyrównuje emocje towarzyszące przymusowemu opuszczeniu dotychczasowego miejsca zamieszkania do przeżywania żałoby z dominującym poczuciem smutku i pustki³¹. Liczne doświadczenia poprzedzające decyzję uchodźczą mają cechy zdarzeń traumatyzujących, związanych z bezpośrednim narażeniem na utratę życia własnego lub bliskich osób, doświadczeniem

²⁹ CBOS, *Zaufanie społeczne*, 2022, nr 43, s. 9.

³⁰ E. Lyytinen, *Refugees' „Journeys of Trust”*.

³¹ C. Nicolais i in., *At Home: Place Attachment and Identity in an Italian Refugee Sample*, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2021, 18, s. 2.

przemocy seksualnej, byciem świadkiem aktów przemocy wymierzonych w inne osoby. Nie u wszystkich osób w sytuacji uchodźczej rozwinię się zespół stresu urazowego (PTSD). Dane statystyczne dotyczące występowania PTSD wśród uchodźców (pochodzących m.in. z Afganistanu oraz z obszarów byłej Jugosławii) podają różne wartości i wskazują na częstość występowania w części populacji stanowiącej 9 - 37%³². Różnice związane są między innymi z ekspozycją na czynnik traumatyzujący w sytuacji premigracyjnej oraz na charakter ekspozycji. Ponadto, jako zwiększające ryzyko wystąpienia symptomów PTSD wskazywane są doświadczenia związane z przedłużającą się procedurą uzyskania statusu uchodźcy, trudności z interakcjami w instytucjach zajmujących się sprawami uchodźców, ograniczenia dotyczące podjęcia zatrudnienia, doświadczenie rasizmu, osamotnienie i nuda³³. Wyniki badań przeprowadzonych przez Cathleene Ma Cias, Roberta Younga i Paula Barreira (nie przeprowadzone na próbie uchodźców, ale dotyczące relacji między PTSD a zaufaniem) wskazują, że wystąpienie PTSD koreluje z niższym zaufaniem wobec innych ludzi niż w części próby, w której nie zdiagnozowano PTSD. Badacze wskazują, że jest to pochodną charakterystycznego dla symptomu stresu pourazowego objawu, jakim jest poczucie izolacji emocjonalnej. Pomimo ulokowania w strukturze więzi i sieci społecznych (przyjaciół, członków rodziny) osoby, u których występuje PTSD relatywnie często doznają poczucia osamotnienia oraz deficytu zaufania. Towarzyszącemu PTSD deficytowi zaufania, poczuciu izolacji emocjonalnej mogą towarzyszyć objawy depresji oraz zażywanie substancji psychoaktywnych (alkoholu, narkotyków)³⁴.

Zaufanie warunkuje także zdolność korzystania ze wsparcia psychologicznego. Istotnych jest w tym przypadku kilka czynników, między innymi status pomocy psychologicznej (psychiatrii, psychoterapii) w kraju pochodzenia

³² Dane epidemiologiczne WHO dotyczące PTSD wskazują, że w krajach o dochodzie określonym przez Bank Światowy jako średni-wyższy i średni-niższy występuje ono u ok. 2,1-2,3% populacji, z kolei badania prowadzone w USA i Kanadzie wskazują na 6,1-9,2% populacji osób dorosłych, u których zdefiniowano PTSD (J. Sareen, *Posttraumatic Stress Disorder in Adults: Epidemiology, Pathophysiology, Clinical Manifestation, Course, Assessment and Diagnosis*, <https://www.uptodate.com/contents/posttraumatic-stress-disorder-in-adults-epidemiology-pathophysiology-clinical-manifestations-course-assessment-and-diagnosis/print> [dostęp: 20.05.2022]). Częstość występowania stresu pourazowego w populacji uchodźców jest zatem znacznie wyższa niż w populacji generalnej poszczególnych obszarów.

³³ Zob. M. Fazel, J. Wheeler, J. Danesh, *Prevalence of Serious Mental Disorder in 7000 Refugees Resettled in Western Countries: A Systematic Review*, *Lancet*, 2005, 365; N. Morina i in., *Obsessive-Compulsive and Posttraumatic Stress Symptoms Among Civilian Survivors of War*, *BMC Psychiatry*, 2016, 16; D. Silove i in., *Anxiety, Depression and PTSD in Asylum-Seekers: Associations with Pre-Migration Trauma and Post-Migration Stressors*, *British Journal of Psychiatry*, 1997, 170, 4.

³⁴ C.M. Cias, R. Young, P. Barreira, *Loss of Trust: Correlates of the Comorbidity of PTSD and Severe Mental Illness*, *Journal of Personal and Interpersonal Loss*, 2000, 5, s. 116-117.

uchodźców oraz postrzegane poczucie bezpieczeństwa w relacji z profesjonalistą. Opublikowane dane wskazują, że dostępność psychiatrów na Ukrainie jest zbliżona do sytuacji w Polsce i w 2020 roku było to 9,8 profesjonalistów na 100 000 mieszkańców³⁵. W Polsce w 2019 roku na 100 000 osób przypadało 8,75 psychiatrów³⁶. W przedstawionej przez reprezentantów WHO diagnozie wskazano jednak, że korzystanie z pomocy psychiatrycznej łączy się na Ukrainie z ryzykiem stygmatyzacji³⁷. Nawiązując do pracy Dicka Blackwella, można wyodrębnić czynniki określające szanse efektywnego korzystania uchodźców ze wsparcia psychologicznego. Korespondują one z komponentem zaufania i są to: status profesjonalnej pomocy psychologicznej w kraju pochodzenia osoby w sytuacji uchodźczej, postrzegana postawa instytucji pomocowej oraz reprezentujących ją podmiotów wobec politycznego kontekstu, który uwarunkował migrację uchodźczą oraz wobec samej zgeneralizowanej kategorii uchodźców, postrzeganie sytuacji ujawniania informacji w rozmowie z psychiatrą (lub terapeutą) jako bezpiecznej dla uchodźcy oraz jego bliskich (zwłaszcza tych, którzy zostali w kraju pochodzenia)³⁸.

Komponentem o silnym, zarówno antropologicznym jak i socjologicznym, ułożeniu są kulturowe imaginaria dotyczące statusu *innego* i *obcego*. Status uchodźcy jest w ich treści nacechowany dużą ambiwalencją. Biorąc pod uwagę perspektywę antropologiczną, imaginaria stanowią pochodną dominujących w danym środowisku mitów, podań, ideologii, a także wiedzy naukowej. Arnold van Gennep wskazuje na powszechność rytuałów kulturowych towarzyszących przekroczeniu granicy danego obszaru oraz zdefiniowaniu statusu *obcego*³⁹. Można zatem zakładać, że także we współczesnych społeczeństwach zaufanie wobec migrantów stanowi pochodną imaginariów, stereotypów, uprzedzeń oraz narracji ideologicznych. Efektem jest status nacechowany silną ambiwalencją, który z jednej strony charakteryzowany jest poprzez kulturowe narracje określające wymogi solidarności wobec potrzebujących, z drugiej strony ułożone są treści kreujące ryzyko generowania lęków przed *obcym*.

Podsumowując, można założyć, że u podstaw decyzji uchodźczych znajdują się takie kategorie, jak ryzyko i zaufanie. Przedmiotem ryzyka jest głów-

³⁵ Ukraine Special Initiative for Mental Health Situational Assessment. Global Mental Health. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/mental-health/who-special-initiative-country-report---ukraine---2020.pdf?sfvrsn=ad137e9_4 [dostęp: 16.05.2022].

³⁶ W Polsce jest zaledwie 4 tys. psychiatrów, a potrzeba ich kilkakrotnie więcej. Brakuje przede wszystkim psychiatrów dziecięcych; <https://biznes.newseria.pl/news/w-polsce-jest-zaledwie-4,p1352532508> [dostęp: 16.05.2022].

³⁷ Ukraine Special Initiative for Mental Health Situational Assessment.

³⁸ D. Blackwell, *Counselling and Psychotherapy with Refugees*, London - Philadelphia 1988, s. 30-36.

³⁹ A. van Gennep, *Obrzędy przejścia*, przekł. B. Biały, Warszawa 2006, s. 40-64.

nie pogorszenie sytuacji społecznej osób bliskich zostających w kraju pochodzenia, niepomysłny przebieg procesu adaptacji społecznej w nowym miejscu, pogorszenie sytuacji ekonomicznej i pozycji społecznej migrującego. Z kolei, zaufanie bazuje na antycypacji szans na przeczekanie w bezpiecznym miejscu kryzysu politycznego, przekonaniu o własnych zdolnościach adaptacyjnych umożliwiających nabycie kompetencji pozwalających na uzyskanie dostępu do podstawowych zasobów i zaspokojenie potrzeb własnych oraz zależnych bliskich (dzieci, osób w podeszłym wieku, osób o ograniczonej sprawności). Zaufanie jest zarówno atrybutem indywidualnym, jak i społeczno-kulturowym. Jako cecha indywidualna sprzyja aktywności, z kolei jako komponent wzoru kulturowego służy współpracy, tworzeniu więzi i sieci społecznych oraz ograniczaniu kosztów transakcji. Drugi etap biografii uchodźczej, wyrażający się w ulokowaniu uchodźców w określonej przestrzeni, eksponuje kwestie zaufania lub jego deficytu występującego zarówno u migrujących, jak i przedstawicieli społeczeństwa przyjmującego. Istotna w tym przypadku jest kulturowa, najczęściej nacechowana ambiwalencją, reprezentacja uchodźcy. Rozwijaniu zaufania sprzyja tworzenie przestrzeni interakcji, umożliwiających dekonstruowanie mitów oraz urealnienie *innego*, a tym samym rozumienie jego doświadczeń, potrzeb, sposobów funkcjonowania w określonych sytuacjach. Zaufanie sprzyja spójności społecznej umożliwiającej tworzenie relacji społecznych, a następnie kontynuowanie ich w ramach satysfakcjonujących stosunków społecznych, sprzyja efektywności wymiany zasobów oraz satysfakcjonującemu funkcjonowaniu w codziennych rutynowych aktywnościach⁴⁰. Kreowanie zaufania społecznego w relacjach między osobami w sytuacji uchodźczej a grupami funkcjonującymi w społeczeństwie przyjmującym jest celem szeroko rozumianej pracy socjalnej, a zwłaszcza jej pedagogicznego (związanego z pedagogiką społeczną) komponentu. W takim rozumieniu zaufanie ma służyć tworzeniu środowisk sprzyjających rozwojowi, zaspokojeniu potrzeb, sprzyjających aktywności, podmiotowości, poczuciu sprawstwa oraz dobrej jakości, satysfakcjonującego życia.

BIBLIOGRAFIA

- Baktir Z., Wattson F., *Trust-Driven Entrepreneurship for Community Well-Being of Refugees and Their Local Hosts*, Journal of Macromarketing, 2021, 41(2).
- Balicki J., Stalker P., *Polityka imigracyjna i azyłowa. Wyzwania i dylematy*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2006.
- Benedict R., *Wzory kultury*, przekł. J. Prokopiuk, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza S.A., Warszawa 2002.

⁴⁰ B.A. Misztal, *Trust in Modern Societies*, s. 12.

- Blackwell D., *Counselling and Psychotherapy with Refugees*, Jessica Kingsley Publishers, London – Philadelphia 1988.
- CBOS: *Zaufanie społeczne. Komunikat z badań nr 43/2020* https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_043_20.PDF
- Cias C.M., Young R., Barreira P., *Loss of Trust: Correlates of the Comorbidity of PTSD and Severe Mental Illness*, *Journal of Personal and Interpersonal Loss*, 2000, 5.
- Довіра соціальним інституціям і партіям: грудень 2020. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=3> [dostęp: 28.04.2022].
- Derewienko E., *Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce?* <https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba> [dostęp: 16.05.2022].
- Dynamic of trust in social institutions during 2020-2021: the results of a telephone survey* <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1093&page=1>
- Fazel M., Wheeler J., Danesh J., *Prevalence of Serious Mental Disorder in 7000 Refugees Resettled in Western Countries: A Systematic Review*, *Lancet*, 2005, 365.
- van Gennep A., *Obrzędy przejścia*, przekł. B. Biały, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2006.
- Herslund L., *Everyday life as a refugee in a rural setting – What determines a sense of belonging and what role can the local community play in generating it?* *Journal of Rural Studies*, 2021, 82.
- Izha M., Knyazeva O., Pakhomova T., *The Problem of Institutional Trust in Ukraine and Europe: A Comparative Analysis*, *Three Seas Economic Journal*, 2020, 1, 4.
- van Hoorn A., *Trust Radius versus Trust Level: Radius of Trust as a Distinct Trust Construct*, *American Sociological Review*, 2014, 79(6).
- Кожен третій українець вважає, що покидати дім і рідних зараз – неправильно. Опитування. https://gradus.app/documents/204/%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B8_%D0%B4%D1%96%D0%BC_%D1%96_%D1%80%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE__%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_Gradus_KSE_18_4_2022.pdf [dostęp: 20.04.2022].
- Lalak D. (red.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007.
- Luhmann N., *Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives*, [w:] *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, red. D. Gambetta, Basil Blackwell, Oxford – Cambridge 1988.
- Lyytinen E., *Refugees' „Journeys of Trust”: Creating an Analytical Framework to Examine Refugees' Exilic Journeys with Focus on Trust*, *Journal of Refugee Studies*, 2017, 30, 4.
- Masłyk T., *Uogólnione zaufanie i jego instytucjonalne korelaty. Kontekst europejski*, *Studia Socjologiczne*, 2021, 3.
- Mathiesen T., Cele S., *„Doing Belonging”: young former refugees and their active engagement with Norwegian local communities*, *Fenia*, 2020, 198, 1-2.
- Misztal B.A., *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Modern Order*, Polity Press, Cambridge – Oxford – Malden 1996.
- Morina N., Sulaj V., Schnyder U., Klaghofer R., Müller J., Martin-Sólich R., Rufer R., *Obsessive-Compulsive and Posttraumatic Stress Symptoms Among Civilian Survivors of War*, *BMC Psychiatry*, 2016, 16.

- Nicolais C., Perry J.M., Modesti C., Talamo A., Nicolais G., *At Home: Place Attachment and Identity in an Italian Refugee Sample*, International Journal of Environmental Research and Public Health, 2021, 18.
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2021.
- Silove D., Sinnerbrink I., Fildes A., Manicavasagar V., Steel Z., *Anxiety, Depression and PTSD in Asylum-Seekers: Associations with Pre-Migration Trauma and Post-Migration Stressors*, British Journal of Psychiatry, 1997, 170, 4.
- Szlendak T., *Zaufanie*, [w:] *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, red. M. Bogunia-Borowska, Wydawnictwo Znak, Kraków 2015.
- Sztompka P., *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*, [w:] *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1999.
- Tamilina L., *Capturing Sources and Patterns of Social Trust Formation in Ukraine*. <https://voxukraine.org/en/capturing-sources-and-patterns-of-social-trust-formation-in-ukraine/> [dostęp: 25.04.2022].
- Ukraine Special Initiative for Mental Health Situational Assessment. *Global Mental Health*. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/mental-health/who-special-initiative-country-report---ukraine---2020.pdf?sfvrsn=ad137e9_4 [dostęp: 16.05.2022].
- Welch M.R., Rivera R.E.N., Conway B.P., Yonkoski J., Lupton P.M., Giancola R., *Determinants and Consequences of Social Trust*, Sociological Inquiry, 2005, 75, 4.
- W Polsce jest zaledwie 4 tys. psychiatrów, a potrzeba ich kilkukrotnie więcej. Brakuje przede wszystkim psychiatrów dziecięcych*; <https://biznes.newseria.pl/news/w-polsce-jest-zaledwie-4,p1352532508>
- Yu M., Reyes L., Malik S., Khetarpal R.M., Steiner J.S., *Reciprocity among forced migrants: refugee and asylees as agents of facilitating integration and community-building for self and others in the United States*, Journal of Ethnic and Migration Studies, 2021.